

URSZULA CIERNIAK

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

ROSYJSKI ŁUBEK JAKO ODBICIE IDEI DLA MAS

RUSSIAN LUBOK AS A REFLECTION OF IDEAS FOR THE MASSES

Streszczenie

Podobno pierwsze obrazki łubkowe pojawiły się w Chinach. Początkowo rysowano je odręcznie, potem korzystano z metody odciskania obrazka w drzewie, na korze brzozonej lub skórze. Z czasem zaczęto używać matryc metalowych, a same obrazki malować. Do Europy łubek napływa około XV w. Około połowy XVII w. pojawiają się na Rusi po raz pierwszy drukowane obrazki, zwane „friażskimi”, czyli zagranicznymi. Potem zaczęto ten rodzaj sztuki nazywać „potiesznymi kartami”. W Rosji terminem „łubek” obejmuje się zarówno litografie, grafiki odciskane z rysunków na drewnie (ksylografie), obrazki rysowane odręcznie przez ludowych twórców, jak i przez uznanych artystów. Niniejszy artykuł przedstawia źródła i historię rosyjskiego łubka. Są one rozpatrywane w perspektywie wyrażanych za jego pomocą idei i wartości bliskich społeczeństwu rosyjskiemu od XVII stulecia aż po czasy współczesne.

Summary

First lubok pictures are said to have appeared in China. Initially they were drawn by hand, later the method of stamping a picture cut in wood, on a birch bark or leather was applied. With time metal matrices started to be used and the pictures themselves were painted. Lubok was first introduced in Europe around the 15th century. Around the mid-17th century first printed pictures called “friazhskie” (foreign) began to appear in Russia. Then this type of art started to be called “funny cards”. In Russia the term “lubok” denotes lithography, graphics printed from wood engravings (xylography) as well as pictures drawn by hand by folk artists and by renowned artists. This paper presents the sources and history of the Russian lubok. They are described in terms of ideas and values which lubok pictures express and which have been close to the Russian society since the 17th century up to the present time.

Słowa kluczowe: łubek, „pocieszne karty”, kultura masowa, artyści ludowi, idee społeczeństwa rosyjskiego

Keywords: lubok, funny cards, mass culture, folk artists, ideas of Russian society

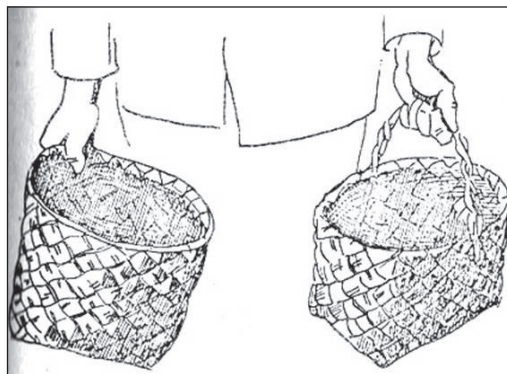
Podobno pierwsze obrazki łubkowe pojawiły się w Chinach. Początkowo rysowano je odręcznie, potem korzystano z metody odciskania obrazka w drzewie, na korze brzozej lub skórze. Drukowanie obrazków odciskanych z matryc wyciętych w drewnie znane było już w XII w. Z czasem zaczęto używać matryc metalowych, a same obrazki malować. Do produkcji łubka wykorzystywana była technika ksylografii, grawerowania na miedzi, a także litografia. Do Europy łubek napływa około XV w. Z tego też czasu pochodzi najstarsza znana w Europie grafika na drzewie przedstawiająca świętego Krzysztofa przenoszącego na ramionach małego Chrystusa. Ze względu na prosty i niedrogi sposób produkcji, tego rodzaju obrazki przyciągały uwagę bardzo szerokiego kręgu odbiorców. Niska cena takiej twórczości sprawiała, że stały się one bardzo szybko sztuką docierającą do szerokich mas. W Europie Zachodniej tego rodzaju obrazki miały bardzo różne nazwy. Mówiono o nich: „literatura kolportażowa” (*litterature de colportage*), „książki popularne” (*les livres populaires*) czy też „książki ludowe” (*Völksbücher, einfache billige Bilderbogen, common pictures*)¹.

Rys. 1. Św. Krzysztof przenosi Jezusa przez rzekę – XV w.

¹ Н. Снегирев, *Лубочные картинки русского народа в московском мире*, Москва 1861, s. 2.

Na Rusi po raz pierwszy tego rodzaju drukowane obrazki pojawiają się około połowy XVII w. Początkowo nazywane są „friażskimi”, czyli zagranicznymi. Z czasem jednak ten rodzaj sztuki otrzymuje także inne nazwy, na przykład „potieszne karty”. Spośród rozmaitych określeń definiujących ten rodzaj sztuki ostatecznie przyjmuje się nazwa „lubek”. Jedna z wersji pochodzenia tej nazwy mówi, że wywodzi się ono od lipowych desek, na których wycinano matryce potrzebne do przedstawień przenoszonych na docelowe podłoże – papier, len, a czasem nawet jedwab. Lipę nazywano wtedy „lubem”². Inne wytłumaczenie słowa „lubek” przywodzi na myśl obraz wędrownego sprzedawcy tych popularnych obrazków, który nosił je ułożone w „lubianych” koszach, skrzyniach lub przyczepione do brzozowych, czyli lubianych desek. Możliwe także, że słowo „lubek” wzięło się od Łubianki – ulicy, na której mieszkali ci, którzy przygotowywali tego rodzaju obrazki – „lubki”³.

Rys. 2. Kosze lubiane

W Rosji terminem „lubek” określa się litografie, grafiki odciskane z rysunków na drewnie (ksylografie), obrazki rysowane odręcznie zarówno przez ludowych twórców, jak i uznanych artystów. W związku z tym, kiedy w rozmaitych opracowaniach mowa jest o „lubku”, łatwo zauważyć wiele nieścisłości terminologicznych, gdyż sami badacze tego zjawiska kultury nie prezentują jednolitego w tej kwestii stanowiska, spierając się, co można do lubka zaliczyć, a co w tej kategorii się nie mieści. Dla jednych lubek to po prostu tylko ludowe obrazki, dla innych – szeroko pojęta odmiana miejskiej i wiejskiej sztuki stosowanej, w obrębie której są takie przedmioty, jak: gliniane zabawki czy malowidła na drzewie⁴. Mimo istniejących rozbieżności na temat

² *Ibidem*, s. 6.

³ Н. В. Кузьмин, *Русской лубок* [w:] *Труды Саратовской ученой комиссии. Сердобский научный кружок краеведения и уездный музей*, Сердобск 1913; Н. Снегирев, *Лубочные картинки...*, s. 7; <http://www.oldserdobsk.ru/1000/035/1035025.html> (dostęp: 20.02.2016)

⁴ В. В. Кучеровская, *Искусство рисованного лубка в русской культуре XVIII–начала XX веков*, Автореферат на соискание ученой степени кандидата искусствоведения, Санкт-Петербург 2005, s. 11.

tego, co jest łubkiem, a co nim nie jest, najczęściej za łubek uważa się masowo rozpowszechniane proste w przekazie obrazki przygotowane zarówno odręcznie, jak i maszynowo z pomocą różnych technik ksylografii (drzeworytnictwa) czy metalografii, sprzyjających ich szerokiej i taniej dystrybucji⁵.

Wszystkie obrazki zwane łubkowymi, niezależnie od techniki ich przygotowania, mają wiele cech wspólnych: charakteryzują się prostym, często nawet brzydkim, rysunkiem, brakiem perspektywy i obecnością tekstu pisanego, który często zajmuje znaczną część obrazka (łubek łączy w sobie i pismo, i obraz), sposób malowania, podobny do mazania, a także pewien prymitywizm przedstawienia⁶. Na obrazkach łubkowych rzadko podawano daty i miejsce ich powstania. Czasem da się je odtworzyć na podstawie choćby znaków fabrycznych papieru, na którym je tworzono, przy czym znaki takie pojawiają się tylko na niewielu kartach używanych do tworzenia łubka.

W dawnej Rusi, jeśli obrazek był drukowany, wykonywano go na prostym warsztacie drukarskim; obrazki odbijano czasem także z miedzianych płytek grawerowanych z pomocą rylca i mocnej wódki. Do grawerowania zapraszano osoby wykazujące się przynajmniej elementarnymi zdolnościami artystycznymi. Potem powielaniem przedstawień zajmowali się już zwykli rzemieślnicy, którzy wykorzystywali dostarczone im gotowe matryce. Należy pamiętać, że strona estetyczna obrazka łubkowego była dużo mniej ważna od jego treści, która miała znaczenie pierwszoplanowe i służyła zaspokajaniu potrzeb i oczekiwań społecznych⁷.

Tematy dla łubków podsuwali grawerom często wędrowcy śpiewający pieśni o dawnych czasach i bohaterach albo „kaliki pieriechożyje”⁸, opowiadający ludziom w pieśniach o Bożych ludziach, o „Nowogrodzie Wielkim i kamiennej Moskwie”, „wierszopisarze spod Spasskiego mostu”, czyli osoby, które kręciły się koło miejsc, gdzie zajmowano się handlem, korektorzy drukarni i tłumacze Prikazu Poselskiego, z których jeden jest nawet znany z nazwiska. To Bogdan Łykov – siedemnastowieczny pisarz z tego prikazu. Tradycja przypisuje też stworzenie niektórych satyrycznych tematów błaznowi Piotra Wielkiego – Bałakiriewowi. Wśród wydawców drukujących łubek jego nazwisko powtarza się często⁹.

W pierwszych latach istnienia łubka na Rusi inspiracją dla przedstawień, obok przekazów ustnych, były opowieści rękopiśmienne i książkowe historie. Twórcy łubków czerpali również bogato tematy z Biblii, szczególnie z przypowieści Salomona, Apokalipsy, Mądrości Syracha, a także z Czetji-Minei, Prologów, Pateryków (Palestyńskiego, Egipskiego, Aleksandryjskiego, Synajskiego, Skitskiego, Pieczerskiego czy też Sołowieckiego), z żywotów świętych prawosławnych. Trzeba mieć oczywiście

⁵ *Ibidem*, s. 10.

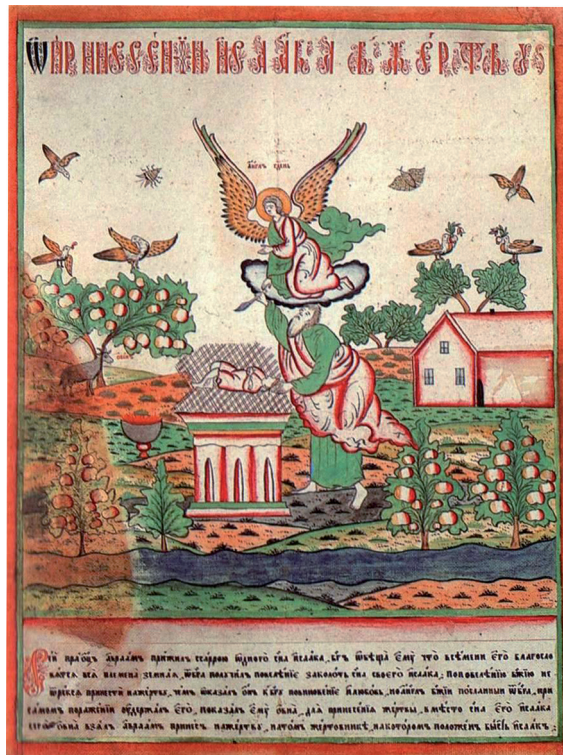
⁶ Н. Снегирев, *Лубочныя картинки...*, s. 1, 23–25.

⁷ Д. А. Ровинский, *Русския народныя картинки*, т. 1 і 2, Санкт-Петербург 1900, s. 1.

⁸ „Kaliki pieriechożije” – tak nazywano na Rusi wędrownych pieśniarzy śpiewających wiersze duchowne i byliny. Пор. П. Бессонов, *Калики перехожие*, Москва 1861–1863.

⁹ Н. Снегирев, *Лубочныя картинки...*, s. 17.

na uwadze i to, że obok tekstów kanonicznych w pole widzenia twórców lubka trafiły czasem postacie, które przez Cerkiew nie były uznawane za święte. Mieszanka wątków i tematów sprawiała, że na obrazkach mylono często motywy i postacie. Zdarzało się, że na różnych lubkach znajdowały się te same słowa, z tym że przypisywane one były różnym osobom. Odbiorcy nie przeszkadzało, że autorom lubków myli się Jan Złotousty z Janem Chrzcicielem czy też z królem Salomonem. Pojawiały się i takie obrazki, gdzie Jan Złotousty żyjący w IV w. przedstawiony na obrazku lubkowym powołuje się na św. Grzegorza Wyznawcę, żyjącego w VII w.¹⁰ Mądrość ludowa przypisała na przykład Janowi Złotoustemu opowieść o „starym mężu i młodej żonie”, która zainspirowała autora obrazka przedstawiającego krowę i chłopkę ją dojącą, owcę z gospodarzem, który ją strzyże, i stariego mężczyznę z młodą żoną. Podpis pod obrazkiem jest następujący: „Złotousty mówi: Krowa nosi mleko nie dla siebie, ale dla innych, owca nosi runo nie dla siebie, a dla innych, starzec żeni się z młodą nie dla siebie, lecz dla innych”¹¹.

Rys. 3. Biblijne inspiracje lubka. Ofiara Abrahama

¹⁰ *Ibidem*, s. 13–14.

¹¹ *Ibidem*, s. 14.

Początkowo obrazek łubkowy tworzony był przez drukarnie, które miały związek z klasztorami, więc siłą rzeczy sztuka ta podlegała cenzurze duchownej, a treści o charakterze umoralniająco-religijnym zajmowały w tych obrazkach naczelną rolę. Sytuacja zmieniła się w czasach Aleksego Michałowicza. Drukowane karty z tego okresu zaczynają przynosić najróżnorodniejszą treść. Pojawiają się tzw. pocieszne karty (*потешные листы*), z których część zaczyna mieć charakter wesoły, prześmiewczy, satyryczny. Z czasem na łubku ukazywane są tematy bajkowe. Co więcej, w pierwszej połowie XVII w. obrazek łubkowy zaczyna się oddalać od ksiązek, z którymi był mocno związany, i rozpoczyna się jego samodzielny byt¹².

Niektórzy badacze sprzeciwiali się temu, żeby traktować łubek jako twórczość ludową, dowodząc, że nie można jej stawiać w jeden szereg z ludową piosenką, bajką, przysłowiem czy porzekadłem. W łubku widzieli oni zbyt dużo wpływów pobocznych, miejskich, obcych, zagranicznych¹³.

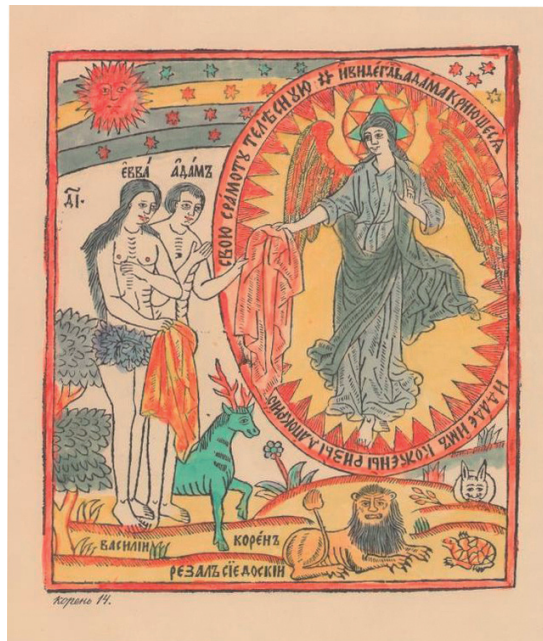
Od początku istnienia łubka na Rusi nie była to sztuka całkowicie anonimowa. Wielu siedemnastowiecznych grawerów matryc do łubków jest znanych z imienia i nazwiska. Są wśród nich Opisim Radoszewski, Nikita Fiodorow, Ireneusz Prokop, Paisij Syjski, Leontij Bunin i Wasilij Korień. Do niezwykle ciekawych zabytków staroruskich, w których zostały wykorzystane obrazki łubkowe, należy *Biblia* Wasilija Korienia. Korień był grawerem żyjącym na przełomie XVII i XVIII w. Urodził się w miasteczku Dubrowno. W 1691 r. osiedlił się w Moskwie w Mieszczkańskiej Słobodzie, gdzie w ciągu czterech lat wygrawerował na lipowych deskach *Księgę Genesis* i *Apokalipsę*, potem wydrukował i pomalował karty pierwszej rosyjskiej ilustrowanej Biblii, nazywanej *Biblią Wasilija Korienia* lub *Biblią biednych* (na wzór znanych na Zachodzie Europy Biblii Biednych)¹⁴. Do *Biblii* trafiły jednak obrazki, których Cerkiew prawosławna nie uznała za kanoniczne, między innymi przedstawienie Boga Ojca pod postacią Anioła. Choć nakład tej Biblii jak na owe czasy był niemały, bo liczył sobie około tysiąca odbitek, skonfiskowano go i zniszczono niemal w całości. Jakimś cudem zachowało się jedynie 36 kart z *Biblii Korienia* (jest to 20 kart *Księgi Genesis* oraz 16 kart *Apokalipsy*). Dziś są one unikalnym elementem zbiorów rzadkich ksiązek Biblioteki im. M. E. Sałykowa-Szczedriny w Sankt Petersburgu. Dzieło Korienia jest w całości łubkową ksiązką, która nie tylko odzwierciedlała oczekiwania i wyobrażenia epoki, lecz także odbija w sobie wpływy zachodnie – katolickie i protestanckie. Niektórzy badacze widzą w niej odwołania do Biblii Pisciadora, która wpłynęła na kanon *Księgi Genesis* w rosyjskiej kulturze ludowej i oddziaływać też miała na freski i ikony XVIII w.¹⁵

¹² С. Клепиков, *Лермонтов и его сочинения в русской народной картинке* [w:] М. Ю. Лермонтов, *Литературное наследство*, т. 35–36, кн. II, Москва 1948, s. 794.

¹³ Вл. Денисов, *Война и лубок*, Петроград 1916, s. 6.

¹⁴ Por. wywiad z Wiktoorem Pienzinem: И. Азарова, Т. Ривкин, *Академия лубка*, „Тема Брянска” 2008, № 3 (10), <http://tema32.ru/fromjournal/2008/10/1100/> (dostęp: 20.02.2016).

¹⁵ О. Д. Балдина, *Русские народные картинки*, Москва 1972.

Rys. 4. *Biblia Korienia*. Adam i Ewa w Raju

Do prawdziwego rozkwitu łubka dochodzi w wieku XVIII, a dzieje się to za sprawą staroobrzędowców. Pozbawieni możliwości głoszenia własnych poglądów religijnych staroobrzędowcy zaczynają rozwijać na szeroką skalę produkcję łubkową, wkładając w nią ten materiał informacyjny, który jest potrzebny do przekonania o ich racji przeciwników reform w Cerkwi rosyjskiej. W obrazkach staroobrzędowców dominują zatem tematy świętości i świętych, do których zalicza się również ojców założycieli niektórych z odłamów staroobrzędowców. Do nich należą Andrzej i Siemion Dienisowowie, Daniil Wikułow czy Iwan Filipow. Bardzo dużo miejsca poświęca się w łubkach atrybutom dawnej obrzędowości, porównaniom z błędami nowej poreformowej rzeczywistości¹⁶. Na staroobrzędowych łubkach przedstawiani są święci, patriarchowie i postacie biblijne: Adam, Ewa. Na rysowanych nad Wygiem obrazkach łubkowych pojawiają się też elementy mitologii słowiańskiej – Alkonost i Sirin. Alkonost to rajski ptak z rękami kobiety. Ma także twarz kobiety, lecz ciało ptaka, głos natomiast tak słodki jak sama miłość. Ten, kto usłyszy śpiew Alkonosta, może zapomnieć o całym świecie. Alkonost nie szkodzi ludziom. Jego popularność na staroobrzędowych ilustracjach można tłumaczyć metaforycznym

¹⁶ Tego rodzaju staroobrzędowe przedstawienia łubkowe opisane zostały w książce Eleny Itkiny: *Русский рисованный лубок конца XVIII—начала XX века. Из собрания Государственного Исторического музея*, ред. Е. И. Иткина, Москва 1992.

pojmowaniem samego Alkonosta. Jego śpiew jest śpiewem radości i jest jak głos Boży, który usłyszany sprawia, że człowiek porzuca myśli o tym świecie i zaczyna tęsknić za lepszym. Pojawiający się obok Alkonosta w staroobrzędowym łubku Sirin też śpiewa na ziemi pieśni, ale te bywają smutne i są w stanie sprawić, że osoba, która się w nie zaslucha, może stracić rozsądek tak bardzo potrzebny do tego, by przypominać człowiekowi o pokusach, o tym, co go może odwieść od prawdziwych celów¹⁷.

Rys. 5. Wygowski łubek rysowany. Plan Klasztoru Wygo-Leksyńskiego

Na obrazki łubkowe wygowskie trafiają również całe wiersze, pieśni z kriuikowymi nutami, przypowieści, postacie aniołów, są też drzewa genealogiczne ludzi ważnych dla starej wiary, a także kalendarze. Ważnym tematem staroobrzędowego łubka jest powstanie sołowieckie. Obrazek, który je przedstawia, posługuje się chwytym jednoczasowości, dzięki czemu na jednej karcie-obrazie odbiorca ma możliwość nie tylko prześledzić przebieg samego zrywu zbrojnego, lecz także zaobserwować dziejące się paralelnie wydarzenia w Moskwie¹⁸.

¹⁷ Wygowskie, czyli pochodzące z Klasztoru Objawienia Pańskiego nad Wygiem, zamieszkałego przez staroobrzędowców z pomorskiego ugrupowania bezpopowców. O klasztorze nad Wygiem i jego roli w kulturze rosyjskiej por. U. Cierniak, *Literacki wymiar kultury religijnej staroobrzędowców*, Częstochowa 1997; H. Kowalska, *Rosyjski wiersz duchowny i kultura religijna staroobrzędowców*, Wrocław–Warszawa 1987; E. M. Юхименко, *Выговская старообрядческая пустынь. Духовная жизнь и литература*, т. 1–2, Москва 2002. Sztuka łubkowa wygowska została przedstawiona w albumie: *Неизвестная Россия. К 300-летию Выговской старообрядческой пустыни*, ред. Е. М. Юхименко, Москва 1994.

¹⁸ O staroobrzędowym łubku pisze też: A. A. Плетнева, *Лубочная Библия: язык и текст*, Москва 2013, s. 11–114.

Rys. 6. Powstanie sołowieckie

Nauczyciele staroobrzędowi znad Wygu bardzo pracowali nad tym, by rozwijać wiedzę religijną mieszkańców klasztoru wygowskiego, starając się mówić o grzechu człowieka, o upadku pierwszych rodziców, o czystości, winie i karze, o śmierci, marności życia, konieczności unikania używek i zachowania trzeźwości przez staroobrzędowców. Tematy te w naturalny sposób trafiły do obrazków łubkowych. Na łubku przedstawiana jest także historia samego klasztoru i postacie jego założycieli. Nie brak też w łubku staroobrzędowym dziwnych stworów z piekła rodem. Jest jadąca na świni Baba-Jaga zasadzająca się na brodatego Krokodyla, co może być aluzją do polecenia ścinania bród przez staroobrzędowców. Są też obrazki mniej aluzyjne, niemal publicystyczne, jak choćby ten, na którym cyrulik ścina brodę „raskolnikowi”. W łubkach staroobrzędowców nie brak także postaci mitologicznych – na przykład Syzyfa dźwigającego zamiast kamienia własne grzechy. Ważne miejsce zajmują łubki satyryczne, takie jak *Myszy kota chowają*, *Kot Kazański*. Oba obrazki to dzieła satyryczno-polemiczne ostrzem swoim uderzające w cara Piotra Wielkiego. Badacze zauważyli, że staroobrzędowy łubek, w odróżnieniu od obrazków spoza tego środowiska, wykorzystuje język cerkiewnosłowiański, a nie rosyjski, transliterując w ten sposób kulturę tradycyjną, daleką od wpływów nowości¹⁹.

¹⁹ *Ibidem*, s. 22.

Rys. 7. Myszy kota chowają

Potocznie uważa się, że odbiorcy łubka nie byli zbyt wybredni, jeśli chodzi o poziom artystyczny oferowanych im materiałów, co sprawia, że łubek uważa się za sztukę dla niższych warstw społeczeństwa. Tymczasem wiadomo, że obrazki łubkowe lubił zagorzały przeciwnik staroobrzędowców – patriarcha Nikon. Miał on jakoby posiadać aż 270 obrazków łubkowych. Podobnie własną kolekcją dysponował także car Aleksy Michałowicz. Z kolei Piotr I miał mieć podobno takich obrazków około setki. Łubek cenili także imperatorowe Anna, Elżbieta i Katarzyna II. Łubki chętnie kupowano również dla dzieci carskich. Dla wielu osób tego rodzaju sztuka była nie tylko ozdobą, ale i czymś w rodzaju podręczników, z których czerpano wiedzę. Z kolei biedni ludzie, którzy nie mogli pozwolić sobie na zakup ikon, umieszczali te papierowe obrazki w „pięknym kącie” i modlili się przed nimi.

Popyt na łubek był zatem, jak widać, bardzo duży. Zaczęły więc rychło powstawać fabryki produkujące ten rodzaj sztuki. Jedną z pierwszych znanych fabryk obrazków łubkowych w Moskwie należała do kupców Achmetjewych, ale znane na tym polu są także nazwiska Artemjewa, Loginowa, Czyżowa, Rudniewa, Fłorowa, panny Lawrentjowej, Szarapowa, Kirillowa, Strielcowa i innych, którzy po sztukę łubkową sięgali indywidualnie. Odcisnięte obrazki malowały zazwyczaj kobiety i dzieci, używając do tego roślinnych i mineralnych, z co za tym idzie – bardzo trwałych farb. W łubkach dominują lubiane przez Rosjan kolory jaskrawe i wyraziste. Dla tak ręcznie robionych obrazków charakterystyczny jest brak proporcji w odniesieniu do części ciała i niezachowanie perspektywy. Przygotowujący obrazki zazwyczaj mieli niewielkie pojęcie o rozmieszczaniu figur na obrazie. Chcąc pokazać cały przebieg jakiejś historii, twór-

cy łubków nie wahali się przedstawiać na jednym obrazku postacię po kilkakroć²⁰. W czasie wojen napoleońskich na obrazkach łubkowych zaczęły pojawiać się motywy wymierzone przeciwko Napoleonowi.

Rys. 8. Przyjęcie Napoleona w Rosji – XIX w.

Kiedy w 1824 r. Iwan Sniegiriow postanowił zainteresować łubkiem członków Moskiewskiego Towarzystwa Miłośników Słowa (Московское Общество Любителей Российской Словесности), niektórzy z nich zastanawiali się, czy tego rodzaju „nie-wybredny i pospolity brukowy przedmiot” (*пошлый, площадный предмет*), zaspokajający gusty „czerni”, zasługuje na to, by poświęcać mu uwagę podczas naukowych spotkań²¹. Zapewne i dziś po blisko 200 latach od tamtego momentu można w ślad za uczonymi czasów Sniegiriowa zadawać sobie pytanie, czy warto i czy należy sięgać po tego rodzaju „sztukę” i poświęcać jej naukową uwagę.

Mimo niewątpliwych walorów artystycznych, aż do wieku XIX obrazki łubkowe traktowane były w Rosji jako ludowa twórczość „podła” i dopiero badacze tacy jak wspomniany Sniegiriow czy Rowiński doprowadzili do rehabilitacji tego rodzaju sztuki, dowodząc, że to właśnie ona przekazuje ludową recepcję świata, dogmaty, świętych, modlitwy, fakty historyczne i legendy, przypowieści, bajki, przysłowia,

²⁰ Н. Снегирев, *Лубочныя картинки...*, s. 28.

²¹ *Ibidem*, s. 1.

pieśni, czyli wszystko, co charakteryzuje gust, duch i zwyczaje prostego człowieka, będąc bezcennym źródłem informacji o sprawach i problemach minionych pokoleń, pełniąc jednocześnie funkcję umoralniającą. Badacze ci dowodzili, że łubek mówi o tym, co wiedzą masy i co chcą one przekazać, co chcą napiętnować, wytknąć i osądzić, a co je szczególnie pociąga i ciekawi. Już samo bogactwo tematów pokazuje jasno, że Moskiewscy Miłośnicy Słowa nieco pośpiesznie zdecydowali o niewielkiej wartości rosyjskiego łubka, sztuki nad wyraz bogatej i różnorodnej, o czym świadczą liczne odmiany i kręgi tematyczne tych popularnych obrazków.

Zależnie od problematyki podejmowanej w łubku, Sniegiriow podzielił obrazki łubkowe na kilka grup. Mówił on o obrazkach o charakterze duchowo-religijnym, umoralniającym, prawnym, historycznym i symboliczno-poetyckim²². Wyróżnione przez Sniegiriowa grupy różni badacze systematyzują po swojemu. Na przykład za pierwszą z grup uznaje się obrazki o charakterze duchowo-religijnym, o jakich była już mowa, na których ważne miejsce, obok Chrystusa, świętych i przedstawień na tematy biblijne, zajmowały prawdy wiary, które budziły niepewność, a nawet przerażenie: Sąd Ostateczny i „mytarstwa” czy wyobrażenia apokaliptyczne. Drugą grupą byłyby obrazki o tematyce staroobrzędowej²³. Kolejną zaś grupę stanowiłyby łubki obyczajowo-satyryczne, pokazujące dom jako taki, układy rodzinne – zięć–teściowa, młodzież–starsi, kobiety–mężczyźni (ich miłość), ilustracje do przysłów, rozrywki (boje pięściarskie). Dodatkowo na wyróżnienie zasługuje grupa łubków nawiązujących do wyobrażeń kosmogonicznych, do słowiańskich postaci mitologicznych i bajkowych, wśród których są Ilja Muromiec, Sołowiej Razbojnik, Leśne Dziwa, Rusałki, Diabły²⁴. Te ostatnie bywają obcego pochodzenia i potrafią kusić osoby, które mają szczególną słabość do pieniędzy²⁵.

Szczególnie ciekawą i pojemną grupą są łubki dziewiętnastowieczne, które stają się popularne w środowisku szlachty, szczególnie tej drobnej, oraz wśród prostego narodu. Dowodem na nieustającą popularność łubka w wieku XIX jest fragment *Martwych dusz* Gogola, w którym opisywane jest wnętrze domu właściciela ziemskiego Sobakiewicza:

²² *Ibidem* s. 13–17.

²³ Temu rodzajowi łubka dużo miejsca poświęciła E. Itkina, *Русский рисованный лубок...*

²⁴ В. В. Кучеровская, *История рисованного лубка в русской культуре XVIII–начала XX веков...*

²⁵ Nieco inny podział łubka, zależny nie od jego tematyki, lecz techniki wykonania, zaproponował Rowinski. Zwrócił on uwagę, że rosyjski łubek z tego punktu widzenia można podzielić na sześć podstawowych grup, począwszy od najmniej wyszukanych i topornych odbijanych od rysunków wycinanych na drzewie, poprzez grawerowane na miedzi prace mistrzów Orużejnej Pałaty w Moskwie, do łubka powstającego w fabrykach Matwiejewa, Lubeckiego, Zubowa i innych mistrzów, którzy wzorowali się na podobnych do łubka obrazkach holenderskich. Podział ten jednak ze względu na tematykę w niniejszym artykule nie zostanie bliżej przeanalizowany. Пог. Д. А. Ровинский, *Русские народные картинки*, т. 1, Санкт-Петербург 1900, s. 53–60.

Na obrazach były same zuchy, wodzowie greccy sztychowani w całej okazałości [...]. Między silnymi Grekami nie wiadomo jak i po co ulokował się Bagrations, szczuplutki, chudziutki z maleńkimi sztandarami i armatkami u dołu, w bardzo wąziutkich ramkach²⁶.

Wzmianka o łubkowych obrazach w rosyjskich domach pojawia się także w utworach Puszkina, między innymi z *Poczmistrza* dowiadujemy się, że bohater był miłośnikiem tego rodzaju sztuki²⁷. O łubkach w rosyjskich domach mówi też poemat Nikołaja Niekrasowa *Komu na Rusi dobrze się żyje*²⁸. Bez wątplenia łubek spełniał w minionych wiekach wiele funkcji, oprócz wspomnianych mógł być czymś w rodzaju współczesnych środków masowej informacji czasem wzbogaconych o kalendarz. Sniegiriow twierdził nawet, że twórczość tego rodzaju zastępowała odbiorcy galerię obrazów²⁹.

Ze względu na wojny napoleońskie, na początku wieku XIX popularne stają się tematy wojskowe i propaganda antyfrancuska. W łubkach poświęconych wojnie dominują dwa nurty – nurt portretowy przedstawiający wodzów, na przykład jadącego na koniu (czasem koń stoi dęba). W tej odmianie figury są statyczne, malunek dokładny i jaskrawy. Drugi – to typ wydarzeniowy, przedstawiający różne momenty z wojny³⁰. Władimir Dienisow, analizując łubek o tematyce wojennej, zauważył, że w obrazkach łubkowych znalazło odbicie ludowe wyobrażenie o tym, czym jest wojna:

W świadomości ludowej wojna przeżywana jest jako światowe wydarzenie kosmiczne, jako przejaw wszechmocy Boga, który zesłał wojnę, tak samo jak posyła pomór, głód, trzęsienia ziemi, znaki niebieskie, jak wysyłał proroków i świętych, by działali cuda i wypełniali jego świętą wolę³¹.

Rok 1822 przynosi zmianę w podejściu do łubka w Rosji. Dotychczas rozwijająca się swobodnie sztuka zostaje poddana nadzorowi policyjnemu, a w 1826 r. wprowadzony zostaje specjalny paragraf 183 dotyczący sztuki takiej jak łubek. Mówi on:

Przy rozpatrywaniu wszelakich przedstawień dostarczonych dla zaakceptowania do grawerowania lub litografii należy zwracać uwagę, by miały one pożyteczny lub przynajmniej nieszkodliwy cel: 1) żeby nie obrażały rządu, narodowego honoru, jakiegokolwiek

²⁶ M. Gogol, *Martwe dusze*, Gdańsk 2001, s. 49; w cyt. wydaniu nie podano nazwiska tłumacza; www.biblioteka.kijowski.pl/gogol_mikolaj/martwedusze.pdf (dostęp: 20.02.2016).

²⁷ А. Пушкин, *Станционный смотритель* [w:] А. С. Пушкин, *Избранные произведения*, Москва 1959, s. 514.

²⁸ O literackich inspiracjach dla łubka pisze szeroko Aleksandra Pletniewa. Por. А. А. Плетнева, *О языке «маскультуры» пушкинской эпохи: лубочная сказка о Бове* [w:] *Вереница литер. К 60-летию В. М. Живова*, Москва 2006, s. 470–486; *eadem*, *Лубки на основе литературных произведений* [w:] А. А. Плетнева, *Лубочная Библия: язык и текст*, s. 111–114.

²⁹ Н. Снегирев, *Лубочныя картинки...*, s. 1.

³⁰ Klasyfikację łubków wojennych i ich analizę przeprowadza Władimir Dienisow; por. Вл. Денисов, *Война и лубок*, Петроград 1916.

³¹ *Ibidem*, s. 3.

warstwy w ogóle, a osoby w szczególności; 2) żeby portrety miłośniczynie panującej Rodziny miały artystyczną wartość, przysługującą Osobie Najwyższego Domu i pożądane do niej podobieństwo³².

W XIX w. stare łubki często giną w pożarach, podlegają też zwykłemu zniszczeniu spowodowanemu biegiem czasu. Nie trzyma się ich przecież za szybą, ale funkcjonują one przyklejone zwykle do ściany i jako obrazki papierowe szybko ulegają zniszczeniu.

W XIX stuleciu obserwujemy nowe zjawisko w obrazkach łubkowych. Zaczynają się pojawiać tzw. łubki literackie stanowiące ilustracje do pieśni i piosenek, ale także do utworów wybitnych poetów i pisarzy rosyjskich, z których największą popularnością cieszą się Kryłow, Puszkina i Lermontow³³. Na początku wieku XX łubek, podobnie jak wiek wcześniej w czasach napoleońskich, nabrał charakteru wojskowego. Znalazły w nim odbicie wojna rosyjsko-japońska, a potem i I wojna światowa, zaś na łubkach zagościły wyobrażenia nowych oręży używanych na wojnie: samochodów, łodzi podwodnych, aeroplanów³⁴. Ciekawy szczególnie jest cykl obrazków pokazujących walkę kozaka dońskiego Kuźmy Kriuczkowa i jego 27 towarzyszy z niemieckimi kawalerzystami. Kriuczkow był jako pierwszy nagrodzony w czasie tej wojny Krzyżem Świętego Grzegorza. Zginął w 1919 r., walcząc po stronie białych. W czasie II wojny światowej łubek był z kolei narzędziem radzieckiej antyniemieckiej propagandy.

Obrazy łubkowe tworzone także za czasów radzieckich. W roku 1982 powstało nawet Towarzystwo Artystów pod nazwą Pracownia Grafiki Ludowej „Radziecki Łubek”. Przy okazji organizowanych przez Pracownię wystaw pisano o łubku:

Swoimi niezwykłymi, pełnymi kolorytu obrazami, zewnętrzną prostoduszną umownością, humorem, łubek budzi „uczucia dobre”, pomaga w wychowaniu patriotycznym i moralnym. Jest on w dobry sposób historyczny i we współczesny sposób ludowy.

Co ciekawe, był to komentarz do albumu prezentującego łubek agitujący przeciwko pijaństwu i zachęcający do trzeźwości³⁵.

Łubek istnieje do dziś, a jego twórcy wyróżniają w nim współcześnie znowu kilka grup i podgrup tematycznych. W tej klasyfikacji, podobnie jak w epokach wcześniejszych, są wymieniane łubki duchowo-religijne, które utrzymane w stylu bizantyjskim są wyobrażeniami o charakterze ikonograficznym. Obrazki tej grupy stanowią ilustracje dla żywotów świętych przypowieści, kazań, a także pieśni religijnych. Mamy też łubki

³² Cyt. za: Н. Снегирев, *Лубочные картинки...*, s. 16.

³³ O tych inspiracjach por. С. Клепиков, *Лермонтов и его сочинения в русской народной картинке* [w:] М. Ю. Лермонтов, *Литературное наследство*, т. 45–46, кн. II, Москва 1948, s. 794–802.

³⁴ Вл. Денисов, *Война...*, s. 26.

³⁵ В. Пензин, *Мастерская народной графики «Советский лубок». Комплект репродукций «Всем народам против пьянства» 1989 год*, <http://www.rup10.livejournal.com/11740.html> (dostęp: 20.02.2016).

o tematyce filozoficznej, łubki o tematyce prawnej, na przykład: przedstawienia procesów sądowych (*Sąd Szemiaki czy Jersz Jerszowicz*), łubki o tematyce historycznej, a wśród nich: ilustracje do opowieści latopisarskich, przedstawienia wydarzeń historycznych, bitew miast, a także mapy topograficzne. W ostatniej z wymienionych grup osobny nurt stanowią łubki podejmujące tematy wojenne. Bardzo pokazną grupę stanowią łubki bajkowe, ilustrujące różne typy historii i opowieści fantastycznych, a kolejną są łubki obrazujące świętych. Ciekawą grupę tworzą łubki o nazwie „bałagurniki”, czyli obrazki przedstawiające wesołe historyjki, łubki satyryczne i karykaturalne³⁶.

Artyści XX i XXI w. tworzący łubki znani są z nazwiska, niektórzy z nich należą do pracowni specjalizujących się w tworzeniu i odnawianiu sztuki łubkowej. Niektórzy prowadzą własne blogi, dyskutując, jak Andriej Kuzniecowa³⁷ czy Elena Starowjowa³⁸, z odbiorcami swojej sztuki na jej temat. Z dialogu tego z kolei rodzą się następne dzieła i w ten sposób odbiorcy mają wpływ na tematykę tej sztuki oraz sposób jej ujęcia przez autora. Artystą o dużym dystansie do otaczającej go rzeczywistości pozostaje Andriej Kuzniecowa. To twórca z ogromnym poczuciem humoru, ale i wyuczuciem społecznych oczekiwań. Bawi się on ze znanymi z kultury popularnej motywami, wprowadzając do swoich obrazków dużą dozę ironii, a czasem nawet kpiny. W obrazkach łubkowych Kuzniecowa pojawiają się bohaterowie popularnych rosyjskich bajek animowanych, takie jak Krokodyl Giena czy Czeburaszka. Ten ostatni zostaje przedstawiony publiczności w takiej konwencji, w jakiej przedstawiano dawniej na łubku leśne dziwa czy niezwykle stwory:

A oto Czeburaszka – zwierz marokański, mowy bisurmańskiej. Ciałem niedźwiedź, licem kot, poryty sierścią [...]. Zrobiony przez baby na rzeczce Nieglinnej.

Rys. 9. Andriej Kuzniecowa, Czeburaszka

³⁶ М. А. Алексеева, Е. А. Мишина, *Народная картинка XVII–XIX веков. Материалы и исследования*, Санкт-Петербург 1996, s. 19.

³⁷ <http://hiero.ru/Akuaku/Lubki> (dostęp: 20.02.2016).

³⁸ <http://naive-museum.ru/sobytiya-i-vystavki/muzej-narodnoj-grafiki/russian-lubok> (dostęp: 20.02.2016).

Internauci oglądający jego obrazki nie tylko komentują je, lecz także próbują sugerować potencjalne tematy, takie jak Dart Waader z *Gwiezdnych Wojen*, Indiana Jones, Rambo etc. Rzeczywiście Kuzniecowa nie wzbrania się przed sięganiem do postaci filmowych, zastrzegając jednocześnie, że niektóre z nich są mu niemiłe i rysować ich nie zamierza³⁹. I tak wśród obrazków Kuzniecowa zwraca uwagę łubek ukazujący Terminatora w stalowej masce, jadącego na dziwacznym rowerze. Strzela on z dwóch pistoletów naraz, przedstawiając się przy tym słowami: „A oto ja – chłop dziwny bałwan nakręcany, a zwę się Terminator” (*Terminator*). W podobnym prześmiewczym stylu narysowany został obrazek przedstawiający wszechmocnego Spidermana. Jego niezliczone możliwości symbolizuje sześć kończyn – dwie nogi i czworo rąk. Spiderman (na obrazku noszący imię Шпидерманъ) dwoma nogami przyklejony do sufitu informuje odbiorcę, do czego służą mu dodatkowe, dwie ręce (odnóza), które posiada: jedną ręką nalewa on wina, drugą obmacuje pod spódnicą dziewczynę, która prostodusznie przyznaje się na rysunku do tego, że tylko dlatego po ziemi chodzi, bo się do niej przykleiła poprzez nieprane od dawna pończochy. Na obrazkach Kuzniecowa pojawiają się też postacie z popularnych współcześnie powieści, między innymi Frodo i Gollum z *Władcy Pierścieni* J. R. R. Tolkiena. Także i na tym obrazku konwencja komentarzy towarzyszących obrazkom łubkowym została świetnie zachowana. Frodo jawi się odbiorcy w sposób na poły poważny, na poły prześmiewczy; przedstawia się on zgodnie z konwencją przyjętą od lat na obrazkach łubkowych:

Rys. 10. Andriy Kuzniecowa, Terminator

³⁹ <http://hieru.ru/Akuaku/Lubki> (dostęp: 20.02.2016).

A oto ja zwierzaczek Hobbit, zwę się Frodo. Mam jeżową mordę i nogi włochate i krzywy mam pierścień czarodziejski, kiedy go nakładam, znikam z widoku i przez to niezdrawy mocno bywam⁴⁰.

Rys. 11. Andriej Kuzniecowa, *Władca Pierścieni*, Frodo i Gollum

Innym ze współczesnych artystów tworzących obrazy lubkowe jest Wadim Kondratjew, artysta z Błagowieszczenska, absolwent Charkowskiego Instytutu Artystyczno-Przemysłowego⁴¹ i członek Pracowni Grafiki Ludowej, o której będzie jeszcze mowa poniżej. Jest autorem między innymi serii lubków do przysłów rosyjskich, malowanych techniką akwaforty. Ciekawe ujęcie prezentuje obraz *Mąż i żona jedna radość i jedna bieda*, w którym autor połączył motywy biblijne i współczesne, oraz obrazek *Witamy* przedstawiający parę osób podpisanych imionami i patronimikami, którzy witają chlebem i solą swoich potencjalnych gości.

⁴⁰ Źródło: <https://pagefiddler.wordpress.com/2014/10/26/andrey-kuznetsov-a-lubok-woodcut-take-on-gollum-and-the-terminator/> www.hiero.ru/Akuaku/Lubok (dostęp: 20.02.2016).

⁴¹ Кондратьев Вадим Викторович, <http://shr-amur.ru/index.php/painters/1-kondratiev-vadim-viktorovich> (dostęp: 20.02.2016).

Rys. 12. Wadim Kondratjew, *Mąż i żona...* (1986)

Kolejnym współczesnym artystą pasjonującym się łubkiem i jego możliwościami ekspresji jest Wiktor Piotrowicz Pienzin, który zdecydował, że zrekonstruuje album Wasilija Korienia przedstawiający łubek ze scenami biblijnymi⁴². Rekonstrukcja 36 obrazków zajęła mu 10 lat. Na każdy obrazek przeznaczyć mu przyszło od trzech miesięcy do pół roku. Znamcy mówią, że rekonstrukcje są tak dobre, że Pienzin zdecydował się stawiać sygnaturę na swoich obrazkach, by ich nie pomyłono z oryginałem. W 1993 r. Pienzin wręczył papieżowi Janowi Pawłowi II w Watykanie swoją

⁴² O samej *Biblii Korienia* por. A. Г. Сакович, *Народная гравированная книга Василя Кореня 1692–1696*, Москва 1983.

rekonstrukcję dzieła Wasilija Korienia, zatytułowaną *Biblia dla biednych*⁴³. To właśnie Pienzin zafascynował się na tyle łubkiem, że nie tylko sam zaczął go tworzyć, lecz także oddał się studiom teoretycznym nad tym zjawiskiem sztuki⁴⁴. Ten autor i badacz w jednej osobie zawsze podkreślał, że nadal charakterystyczny jest dla tej sztuki tradycjonalizm typowy zarówno dla ludowych wytworów, folkloru, jak i klasycznego łubka rosyjskiego. Dostrzegł także w łubku syntezę sztuki figuratywnej, teatru i literatury. Pienzin pisał, że w łubku współczesnym, podobnie jak i w dawnym, mamy umowność przedstawienia, która dotyczy zarówno samego tematu, jak i przestrzeni, czasu, kompozycji oraz koloru. Dzisiejszy łubek, zdaniem Pienzina, na jednej płaszczyźnie artystycznej łączy realizm, fantazję, dekoratywność z użytecznością sztuki stosowanej. Łubek może być pewnego rodzaju opowiadaniem, w którym jednocześnie rozwijają się różne wątki, a twórca daje im możliwość ułożenia się w jednym ciągu logicznym. Łubek ma ciekawy dekor – może być barwny, ale może też być monochromatyczny. Ten rodzaj sztuki wykorzystuje alegorię, groteskę, metaforę, symbol, hiperbole, ironię, patos, a także zdrowy humor pełen radości życia i optymizmu. W łubku może pojawiać się tekst niosący sens. Ma się on wplatać w tkaninę artystyczną łubka⁴⁵.

Jeśli chodzi o technikę tworzenia obrazków łubkowych, to także współcześnie powstają one poprzez użycie autorskiej płyty, na podstawie której drukowana jest ilustracja. Może to być grafika na drzewie, litografia, offset, drukowanie w oparciu o wzornik, na lnieniu, na jedwabiu czy też grafika na kartonie. Tematyka współczesnego łubka nadal pozostaje bardzo różnorodna. Mamy łubek dekoracyjny, historyczny, portretowy, pouczający, pieśniowy, satyryczny, bajkowy, rodzajowy, pejzażowo-architektoniczny. Łubek nadal nie przestaje reagować na aktualne problemy społeczne, czego wyrazem jest nurt obrazków łubkowych poruszających temat alkoholu i skutków jego nadużywania. Wśród artystów podejmujących ten temat znaleźli się na przykład Olga Kieliejnikowa, Inessa Puchowskaja, Wadim Kondratjew, Witalij Lenczin, Jurij Mowczin, Giennadij Jeskin⁴⁶. W roku 1992 powstało Moskiewskie Muzeum Grafiki Ludowej, w którym zebrano pokaźną kolekcję obrazków łubkowych, także tych współczesnych, które powstawały od roku 1984 wśród twórców związanych z wspomnianym wcześniej Towarzystwem Artystów Pracownią Grafiki Ludowej „Radziecki Łubek”, założonym przez Wiktora Pienzina⁴⁷. Działający w Towarzystwie twórcy zbierali obrazki łubkowe, sami zajmowali się ich tworzeniem, organizowali

⁴³ Е. Старовойтова, *Моя коллекция лубочных картинок*, <http://artendschool.ru/novosti/moya-kollektsiya-lubochnyih-kartinok> (dostęp: 20.02.2016).

⁴⁴ Por. przytoczoną wcześniej dokonaną przez tego twórcę typologię łubka.

⁴⁵ *Лубок*, <http://in-space.info/news/lubok> (dostęp: 20.02.2016).

⁴⁶ <http://artendschool.ru/lubok> (dostęp: 20.02.2016).

⁴⁷ W 2015 r. Moskiewskie Muzeum Grafiki Ludowej połączyło się z Muzeum Sztuki Naiwnej, tworząc Muzeum Rosyjskiego Łubka i Sztuki Naiwnej, <http://naive-museum.ru/sobytiya-i-vystavki/muzej-narodnoj-grafiki/russian-lubok> (dostęp: 20.02.2016).

wystawy zarówno w samej Moskwie, jak i w innych rosyjskich miastach. Z pracownią związani byli tacy artyści jak: W. Biełow, Jurij Biessmiertnyj, Ludmiła Jermiłowa, Nina Kazimowa, Anatolij Kowaliow, Wadim Kondratjew, Witalij Lenczin, Nina Lubawiana, Jurij Ljukszyn, Aleksandr Miedwiediew, Maria Ordynskaja, A. Pietuchow, Oleg Podkorytow, Ludmiła Podkorytowa, Marina Rusanowa, Aleksandr Sorokin, Jelena Starowojtowa, Dmitrij Uzdemir, Ludmiła Ułybina⁴⁸.

Dziś niektórzy z twórców zajmujących się łubkiem nie tylko dbają o upowszechnianie informacji o historii tego gatunku, lecz także uczą nowe pokolenia tej sztuki⁴⁹. Takie zadanie spełnia również Muzeum Rosyjskiego Łubka i Sztuki Naiwnej, w którym prowadzone są specjalne lekcje, gromadzące dzieci zainteresowane malowaniem łubków. Tym sposobem powstaje współcześnie nowe zjawisko – łubek dziecięcy z tematami dotyczącymi na przykład świąt, przyrody, ludowej mądrości, bajek⁵⁰. Fascynujące jest to, że mali dziesięcio-, trzynastoletni twórcy łubków wykazują niezwykłą znajomość technik i biegłość artystyczną, odwołując się do tradycji sztuki łubkowej, ale i tworząc tematy własne. Współczesny łubek nie jest zatem zastygłą formą, lecz żywą sztuką, która reaguje na potrzeby czasów, nie przestając jednocześnie wytykać wad i słabości – głupoty, pijaństwa, kłótności, cwaniactwa, tchórzostwa, wandalizmu, przemocy i wskazuje nieprzemijające wartości: miłość, odwagę, waleczność, spokój, trzeźwość, wstrzemięźliwość, gościnność itd. Rozwija się on wraz z narodzinami nowych rosyjskich tradycji i potrzebą rozwiązywania nowych społecznych, politycznych i społecznych zadań.

Współczesny łubek jest ogniwem łączącym rosyjską ludową sztukę stosowaną z prasowymi rodzajami grafiki. Pozostaje nadal bezcennym źródłem wiedzy historycznej. Do dziś mówi nam wiele o obyczajowości, wierzeniach, a także o wyobraźni zbiorowej, doskonale odzwierciedlając życie społeczeństwa, jego przekonania religijne i polityczne. Żywotność i nieprzemijalność łubka pozwalają wierzyć, że jeszcze przez długie lata będzie on pozostawał skarbnicą wiedzy o ideach szerokich mas rosyjskiego społeczeństwa.

Literatura

- Алексеева М. А., Мишина Е. А., *Народная картинка XVII–XIX веков. Материалы и исследования*, Санкт-Петербург 1996.
Денисов Вл., *Война и лубок*, Петроград 1916.

⁴⁸ Informacje za: <http://naive-museum.ru/sobytiya-i-vystavki/muzej-narodnoj-grafiki/russian-lubok> (dostęp: 20.02.2016).

⁴⁹ <http://artendschool.ru/lubok> (dostęp: 20.02.2016).

⁵⁰ Przykłady łubka dziecięcego odnaleźć można na blogu Eleny Starowojtowej. Por. E. Старовойтова, *Лубочные детские картинки-раскраски*, <http://artendschool.ru/lubok-russkaya-narodnaya/lubochnyie-detskie-kartinki-raskraski> (dostęp: 20.02.2016).

- Клепиков С., А. С. *Пушкин и его произведения в русской народной картинке*, Москва 1949.
- Клепиков С., *Лермонтов и его сочинения в русской народной картинке* [w:] М. Ю. Лермонтов, *Литературное наследство*, т. 45–46, кн. II, Москва 1948, s. 794–802.
- Кузьмин Н. В., *Русский лубок* [w:] *Труды Саратовской ученой комиссии. Сердобский научный кружок краеведения и уездный музей*, Сердобск 1913, <http://www.oldserdobsk.ru/1000/035/1035025.html>.
- Кузьмина В. Д., *Рукописная книга и лубок во второй половине XVIII века* [w:] *История русской литературы в 10 т.* АН СССР, Москва–Ленинград 1941–1956, т. IV, *Литература XVIII века*, ч. 2, 1947, s. 39–50, <http://www.feb-web.ru/feb/irl/il0/il4/il4-0392.htm>.
- Кучеровская В. В., *История рисованного лубка в русской культуре XVIII–начала XX веков*, Автореферат на соискание уч. степени кандидата искусствоведения, Санкт-Петербург 2005.
- Плетнева А. А., *Лубочная Библия: язык и текст*, Москва 2013.
- Плетнева А. А., *О языке «масскультуры» пушкинской эпохи: лубочная сказка о Бове* [w:] *Вереница литер. К 60-летию В. М. Живова*, Москва 2006, s. 470–486.
- Плетнева А. А., *Русский лубок: между Средневековьем и Новым временем*, „Русская речь” 2014, № 6, s. 77–84.
- Ровинский Д. А., *Русския народныя картинки*, т. 1–2, Санкт-Петербург 1900.
- Русский рисованный лубок конца XVIII–начала XX века. Из собрания Государственного Исторического музея*, ред. Е. И. Иткина, Москва 1992.
- Сакович А. Г., *Народная гравированная книга Василия Кореня 1692–1696*, Москва 1983.
- Снегирев Н., *Лубочныя картинки русского народа в московском мире*, Москва 1861.

Źródła ilustracji

- Rysunki 1, 2, 3: Д. А. Ровинский, *Русския народныя картинки*, т. 1 і 2, Санкт-Петербург 1900.
- Rysunki 4, 5, 6, 7, 8 – Wikimedia Commons, <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D1%83%D0%B1%D0%BE%D0%BA> (dostęp: 20.02.2016).
- Rysunki 9, 10, 11 Andrieja Kuzniecowa: <http://www.hiero.ru/Akuaku/Lubki> (dostęp: 20.02.2016).
- Rysunek 12 Wadima Kondratjewa: <http://www.shr-amur.ru/index.php/painters/1-kondratiev-vadim-viktorovich> (dostęp: 20.02.2016).